

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДУ ЯК КУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ

Лідія АРТЮХ

Голод як один із елементів побутової культури можна поділити умовно на два полюси: голод зі знаком плюс і зі знаком мінус. Голодування зі знаком плюс – це свідомо чи ритуально обране людиною або громадою самозречення, відмова від їжі й питва на знак якоїсь жертви богові, людині чи суспільству. Голод же, спричинений природними чи соціальними катаклізмами, є явищем суто негативним.

Аскетична мораль була притаманна населенню раннього середньовіччя, початку християнства. Угамування, навмисне пригноблення плоті, жертвування нею заради спокути гріхів, спасіння душі і вічного потойбічного життя було головною ідеєю схимників. Вони самі собі обирали шлях голодного чи напівголодного існування заради високої мети. У середньовічних документах нерідко згадуються постники, котрих називали подвижниками і в силу чийх молитв вірили: “Ось перший з них – Дамиан-пресвітер. Був він такий постник, що, окрім хліба й води, нічого не їв до самої смерті. І якщо коли хтось приносив хвору дитину, одержиму якимось недугом, в монастир до преподобного Феодосія, то той велів Даміану творити молитву над хворим. І в той же час, як він помолиться і помаже елеем недужого, то відразу видужували всі, хто приходив до нього”¹. У своєму Молінні Данило Заточник звертається до князя Ярослава Володимировича, проголошуючи: “Коли насолоджуєшся багатьма наїдками, мене згадай, котрий сухий хліб жує; або коли п’єш солодке питво, згадай мене, що теплу воду п’є в укритому від вітру місці; коли ж лежиш на м’якій постелі під соболиними ковдрами, мене згадай, що під одною хустиною лежить і від холоду ціпеніє, і краплями дощовими, як стрілами, пронизаного”².

Подібних поневірянь зазнавали й прочани, які так само зі своєї волі піддавали своє тіло випробуванням голодом і спрагою. У спогадах Василя Григоровича-Барського, знаменитого мандрівника й прочанина, говориться про те, що основним харчем його в мандрах до святих місць були хліб і вода, та й того не вдосталь. Не раз і не два зустрічаються повідомлення про повне голодування, коли впродовж кількох днів прочани не мали ні rischi в роті. Ось лише кілька прикладів їх побуту: “Там кожен з нас одержав окреме ліжко з великою подушкою, напханою соломою, а порядок тут такий: у полудень дають страву одну, але багато і ніколи не пісну; ввечері – по крайцю хліба і по однаковій чаші вина; хоч дехто з мандрівників їв те, що давали, але ми – ні, лише ввечері брали хліб та вино (у нас саме був святий Петрів піст), і тим, що Бог послав, були задоволені” (Відень, 1724 р.)³; “Купили ми тільки хліба, хоч і дорого, але без нього не обійтися...” (Лоретто, 1724 р.)⁴; “Ні багаті, ні убогі не дають тут ані трохи милостині, тому й їсти не було чого, і грошей я не міг випросити, тому голодував” (Неаполь 1724 р.)⁵; “Ні їсти, ні пити тут нічого не випросили, тільки один з вартових біля воріт, сподіваючись на Царство Боже, подав нам цвілого хліба, який ми з вдячністю взяли й подалися в будинок, де продають монастирське пиво й вино і, купивши пива, з’їли частину того хліба, а цвілий шматок кинули псові” (Маріяцель, 1724 р.); “Трапалося мені піти разом з другом моїм Юстином до одного францисканського конвенту, тобто монастиря, щоб попросити харчів, і там один із братії, котрий мав у своєму серці Господню любов до ближнього, виніс нам скиби білого хліба, які залишилися від трапези, і іншої їжі, і трохи вина”; “У великому гостинному домі, де печуть хліб на продаж, подали й мені на вечерю окрасець доброго хліба” (Венеція, 1724 р.)⁶.

Наприкінці XVI ст. відомий український письменник Іван Вишенський, розповідаючи про аскезу іноків, протиставляє розгульний, на його думку, побут світських людей, котрим недоступне буде Царство небесне: “Чи ти його запитуєш про те, в чому вічне життя заховується? Чи не відаєш, що в тому житті, яким ти живеш, це тобі і вві сні не може приснитися? Чи ж бо не відаєш, що в тих численних мисах, півмисах, приставках, чорних і сірих, червоних і білих юхах і в численних скляницях та келишках, у мускатних винах, малмазіях, алякантах, ревулах, медах і пивах розмаїтих той смисл ще не має місця?”⁷. Засуджуючи мирську “розкіш окаянну”, письменник викриває й “поганство” людського черева⁸. Проголошуючи життя іноків як подвиг і боротьбу з людськими гріхами, І. Вишенський іменує мирян, нестримних у своїх прагненнях до

задоволь, “кровоїдами, м’ясоїдами, волоїдами, худобоїдами, звіроїдами, свиноїдами, куроїдами, гускоїдами, птахоїдами, ситоїдами, ласоїдами, маслоїдами, пироогоїдами”. “Ще ти, – продовжує викривальну промову письменник, – периноспал, м’якоспал, подушкоспал, ще ти тілоугодник, ще ти тілолюбитель...; ще ти перцьолюбєць, шафранолюбєць, імбиролюбєць, гвоздиколубєць, тминолюбєць, цукролюбєць, та іншої бридні гірко- і солодколюбєць. Ще ти конфетолубєць, ще ти черевобісник”⁹.

Демонстративна, підкреслена аскетичність побуту була притаманна й запорозьким козакам. Безліч авторів розповідають про зневагу козаків до повсякденного побуту. “Козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, привикли до недоїдання, спраги, спеки та інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нарідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що страва випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в курнях по сто п’ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею й харчуються”, – пише Гр. Грабянка¹⁰. Він же, журячися з приводу смерті Богдана Хмельницького, характеризує його як людину “воістину варту звання гетьмана”. Його побутова поведінка ненабагато різнилася від побуту простого козака: “Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу, і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лица воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так, як і всі інші, мав коней і зброю не набагато кращу, ніж в інших”¹¹.

Проте, це вже інший аспект свідомих харчових (та ін.) обмежень, які можна віднести до розряду ініціаційних. У обрядах переходу, зокрема ініціаційних, тема збереження душі за рахунок потерпання тіла відходить на другий план. У первісних суспільствах всілякі тортури чи злигодні, яким піддавалися певні вікові чи інші соціальні групи, – не лише нанесення ран, татуювань тощо, але й ритуальне очищення голодом і спрагою було поширеною нормою. Близькими до ініціаційних (тих, які стоять в одному з ними ряду) у хронологічно близькому до нас історичному періоді можна вважати посвячення в запорожці. В. Балущок цілком слушно зазначає, що в соціально стратифікованому суспільстві ініціації молоді пов’язувалися вже не з природним статево-віковим, а з суспільним поділом праці¹². Тут можна замінити слово “праця” більш універсальним терміном – “заняття”, оскільки військова справа була головним родом занять козаків. Але головна мета посвячень – випробування придатності людини до стану вояка-запорожця.

Це не було жартівливо-іронічне “прийняття” до стану січовиків (проголосити “Отче наш”, випити ківш горілки чи з’їсти за борщем цілу перчину), а справжнє випробування, після якого тільки парубок чи чоловік міг називатися козаком. Гійом де Боплан, захоплюючись козацькою витривалістю й відвагою, писав про сухарі та саламаху і чисту воду, що служили їм їжею і питвом під час походів, відзначав складність побуту і фізичних випробовувань. Зокрема він пише про тринадцять порогів висотою від 7 до 8 стіп, які треба було подолати вгору по річці. “Серед козаків, – пише француз, – жоден не може вважатися справжнім козаком, якщо не піднявся через усі пороги”¹³.

Протягом довгого походу (докладаючи неймовірних фізичних і моральних зусиль, щоб вижити й перемогти ворога) без нарікань “жити на сухарях і воді”, а часом терпіти жорстокий голод і спрагу – ось та посвята, після якої відбувалася справжня соціалізація, зміна соціального статусу. Козак покидає світ “хатній, рабський” і прилучається до світу вільного, незалежного. Найважливішим було досягти громадського визнання нового статусу, який можна було заслужити тільки пройшовши через лихі знегоди. Так само, як і в чернечому бутті, у козаків відбувалася нівеляція соціовікового статусу (усі, хто приходив на Січ, однаково переживали голод і спрагу й інші поневіряння).

Аскетизм схимників і прочан був інакшим, ніж аскетизм козаків. Хоча і останнім необхідне було спокутування гріхів, адже на війні доводиться убивати. Гійом де Боплан у своєму “Описові України” зауважував: “Вони дуже шанують святкові дні й дотримуються постів, які в них тривають вісім або дев’ять місяців на рік і полягають в утриманні від м’яса. Вони настільки вперті

в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок їхньої душі залежить від зміни їжі”¹⁴.

Голодування з причин, що не залежали від волі особи (повіні, посухи, заморозки тощо, і спричинений цим неврожай, навала сарани чи інших комах, напади чужинців, війна), переносили вимушено, і вони мали масовий характер. При цьому відбувалося скасування усіх або майже усіх харчових заборон і гігієнічного, і морально-етичного плану. Скасування харчових заборон і обмежень у голодні роки було закономірним явищем. А голодних років у середньовічній Європі було чимало.

Давньоруські літописи свідчать про те, що, рятуючись від смерті, починають їсти неїстівне: “Овии бо ядыхоу доубовую кору, а инии мохъ, а инии солому тлькоуче” (1214 р.); “Инии жъ мхъ ядыхоу, оушь, сосноу, короу липовоу и листъ ильмъ” (1230 р.); “ядяху люди лист липовъ, короу березовоу, инии молицъ, истълкше, мятоуце съ пельми и съ соломоу” (1128 р.)¹⁵. У переліку непридатних для споживання руському люду продуктів є й конина, і псина та інші неїстівні у звичайні часи речі. Устав князя Ярослава прямо наставляє зрєктися “поганського звичаю” їсти зі своєї волі “кобилину чи ведмєдину щї інше щось відреченне”. У голодні роки через одне–два століття після прийняття Руссю християнства, за літописами, “ядяху люди лист липовъ, кору березову... инии мхъ, конину” (1128); “трупия обрезающе ядыху, а друзии конину, псину, кошки” (1230)¹⁶. Тут вже конина, якою в язичницькі часи охоче харчувалися слов’яни, ставиться в один ряд із мертвечиною – найголовнішою гігієнічною й етичною забороною. У пізніші часи ці заборони ще посилюються, і порушення їх стає ознакою екстремальних ситуацій. “Почався велекий голод, пани їли м’ясо коней, котів, собак і мишей”, – говориться у літописі Григорія Грабянки за 1649 рік¹⁷.

Ян Бистронь перелічує найпоширеніші в голодні часи рослини, серед яких кропива, лобода, щавель. Споживали водяні горіхи, жолуді, ліщину й букові горіхи, мелену березову кору. Повсюди їли коріння пирію, з якого після висушення й помолу на борошно пекли хліб. Найбільшу роль в екстремальному харчуванні відігравала манна (*Glyceria fluitans*) – дикоростуча трава, котру збирали переважно на Поліссі. Її збирали вранці, поки не висохла роса, потім сушили, товкли в ступах і варили як кашу¹⁸.

Не лише війна спричиняла голод. Д. Яворницький налічує тільки в XVII – першій половині XVIII ст. в Україні, і на Січі зокрема, дев’ять голодівок від посухи й лютої зими, від пошестей і сарани тощо: 1637, 1638, 1645–1650, 1677, 1686, 1710, 1748, 1749 рр.¹⁹ Залишитися в степу козакові самому без коня було вкрай небезпечно – це загрожувало голодною смертю. Такі випадки описані у фольклорних творах. У думі про трьох братів, що добивалися з-під Азова додому, описується загибель одного з них:

Тоді меший брат на Савур-могилу виходжає,

Головку свою козацьку склоняє...

“Голово моя козацькая!

Бували ми в землях турецьких,

У вирах бусурменських;

А тепер припало на безхліб’ї погибати,

Дев’ятий день хліба в устах не маю,

На безвідді, на безхліб’ї погибаю!”

...Не чорна хмара налітала,

Не буйні вітри війнули,

Як душа козацька-молодецька

З тілом розлучалась”²⁰.

Відбувалося руйнування харчової культури не лише в обрядовій сфері (там у такій ситуації вона практично не діяла), але й у повсякденному житті. Гальмувалася або й зовсім припинялася дія етикетних та інших форм харчової побутової культури.

У Львівському літописі коментується голод і смута у боротьбі Москви з поляками 1605 р.: “Потом знову облегла їх була Москва і так їх трапили, же не мали що їсти ані пити. Же до того дійшло було, же не тільки псов альбо коток, альбо щуров, але і людей їли, сплячих різали, а моч свою пили”²¹.

Літописці по-різному оцінюють збаразьку облогу Хмельницьким 1649 р., але в одному вони спільні – там був великий голод: “На которих барзо трудно било, же мусіли стерво їсти, а й того мало било, бо собак і кошек виєли”²²; “Не один з них мито платив головою і, бідний, навіть води не міг напиться, не сплативши кривавої плати, та й то пили її з трупною червою і ропою. На лихо ще й провіант у них вийшов. Почався великий голод, пани їли м’ясо коней, котів, собак, мишей; руки їхні ослабли, знеслились, багато хто передчасно помер, а живі були неспроможні зброю тримати, з відчаю гризли зубами порепану від спеки землю”²³.

Про жоден етикет, норми й регламенти у харчуванні не йшлося. Григорій Грабянка зі співчуттям описує стан поляків, котрі виходили з міста після зняття облоги Збаража: “Повиходили після дев’яти тижнів облоги, йшли нужденні, худі, схожі на мертву скотину, або як потойбічні привиди. Ледве переставляючи ноги, під вітром качались, хто тримався за кінські стремена, хто за хвіст, вони не помишляли вже про труд люду убогого, не помишляли про курей, гусей, качок, про хату чи м’ясо, а спрагли ковтка води чистої та шматочка хліба. Отак усмирив їх Господь, підданих на ноги поставивши, а гордых на землю повернувши”²⁴.

До голоду, спричиненого соціальними катаклізмами, можна віднести й голодомор в Україні 1932–1933 років. Авторитарна соціалістична держава, узявши під жорсткий контроль темпи колективізації села, долала опір сільського населення створенням нестерпних життєвих умов. XX століття в одній з найбагатших на природні ресурси республік ознаменувалося лютим голодом і масовою смертністю: “Натовпи опухлих, обдертих, затурканих горем годувальників Європи бродили по рідній землі в пошуках будь-якої їжі. В усіх районах України органи ДПУ реєстрували численні випадки людодства і труподства”²⁵. Так само, як тисячоліття тому, скасовувалися всілякі етикетні норми й правила. Задля того, щоб вижити, їли все, що видавалося їстівним. Очевидці свідчать: “На сінокосі смикали лепеху і біленькі стебельця смоктали – вони солодкі. А як косили жито, то тут цілий день рот не закривався – колосся жував”²⁶; “Матір свою я бачив мало. Цілими днями вона була в побігеньках – все вишукувала їжу. Іноді приносила мені в черепочку патоки, інколи ляпанців з гнилої картоплі. Жуєш, а їжа та все нутро вивертає. Мати і плаче, і лається, і просить: їж, дитино, а то помреш... А ще пам’ятаю, зварила мати суп із жолудів; чорний такий, гіркий”²⁷. Ці окремі і ненайяскравіші приклади великого голодомору свідчать і про соціально-політичні причини, що навіть у розвинених цивілізаціях можуть призводити до масового знищення людей, а то й до геноциду.

1. Памятники литературы Древней Руси. XII век. – М., 1980. – С. 471.
2. Там само. – С. 393.
3. Григорович-Барський Василь. Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік. – К., 2000. – С. 31.
4. Там само. – С. 43.
5. Там само. – С. 66.
6. Григорович-Барський Василь. Зазначена праця. – С. 31–32, 34, 37.
7. Там само. – С. 43.
8. Там само. – С. 55.
9. Там само. – С. 51.
10. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 25.
11. Там само. – С. 111.
12. Балушок Василь. Обряди ініціацій українців та давніх слов’ян. – Львів–Нью-Йорк, 1998. – С. 13.
13. Де Боплан Гійом Левассер. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – Київ–Cambridge, 1990. – С. 41.

14. Там само. – С. 31.
15. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т.1. – Стлб. 1283; Т. 3. – Стлб. 468; Т. 2. – Стлб. 894.
16. ПСРЛ. – Т.3. – С.5, 47.
17. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 57.
18. Bystroc Jan Stanislaw. Dzieje obyczajow w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII. – Warszawa, 1976. – С. 492.
19. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К., 1990. – С. 83.
20. Там само. – С. 88–89.
21. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 103.
22. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 58.
23. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 57–58.
24. Там само. – С. 64.
25. Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932–1933. – К., 2003. – С. 13.
26. Там само. – С. 225.
27. Там само. – С. 228.